

csak föltűnik, háttérként kap néhány halvány színt, inkább az egyéni boldogság hangoztatása a fontos. Kisfaludynál azonban éppen az ellentét miatt pregnánsabban jut kifejezésre a mondandó, míg a szerb fordító egysíkúbb-egyneműbb közegben érzi hangsúlyosnak a békés élet dicséretét. Hogy a háború itt csak épp feltűnik, annak az is lehet az oka, hogy a szerb függetlenség még korántsem teljes, egy szerb költő nem tagadhatja a háborút, hiszen evvel a haza felszabadításáért vívott harcot is tagadja. Ezért tartózkodóbb itt, ezen a ponton a szerb fordító, mint a napoleoni háborúk közepette verset író Kisfaludy Sándor. A fordítás egyébként a viszonylag sikerültebbek közé számítható, s a pontosságra törekvés azt látszik bizonyítani, hogy a „Kisfaludy után” megjelölés igaz, nem közvetítő nyelv segítségével, hanem eredetiből készült a tolmácsolás, s ez egyébként sem volt ritka a szerb sajtóban, amelynek tekintélyes része Pest-Budán jelent meg, s amelynek szerkesztői általában tudtak magyarul.

E két fordítás csupán a tétel bizonyításául szolgált; hiszen e fordítások bemutatásával a magyar irodalom szerepére is vetült némi fény: tisztábban láthattuk, hogy mit jelent a magyar irodalom közvetítő szerepe. Mindkét fordításban megfigyelhettük a tudatos változtatás szándékát, azaz az adott ízlés- és nyelvvállapot, esztétikai kultúra és irodalomfelfogás határozta meg, hogy mit és hogyan fordítottak. Már az 1830-as esztendők elején eldőlt a vita: ki a nagyobb költő, Vörösmarty vagy Kisfaludy Sándor. Szerbül és szlovákul azonban mégsem Vörösmarty költeményei jelentek meg, hanem Kisfaludy Sándoréi, mert ez utóbbi versciklusában fogalmazódott meg az az érzéstartalom, ott került leírásra az a világkép, amely a szlovák és a szerb átlagköltészetet ekkor foglalkoztatta; amelynek leírásán, versbe rögzítésén ekkor fáradozott. S hogy a két irodalmi rendszer fáziseltolódásán kívül még másfajta eltéréseket is fölfedezhetünk, azok épp a fordítások változtatásaival bizonyíthatók. Természetes, hogy minden fordítás egyben változtatás, de ezuttal nemcsak a költői gyakorlatlanság vagy a kényszerű nyelvi megalkuvás (a lefordíthatatlanság) problémáival találkozunk, hanem a nemzeti irodalom jellegéből következő igényekkel, amelyeknek mindkét fordító – nem tagadjuk, nem mindig a legnagyobb eleménnyességgel – eleget igyekezett tenni. A fordítások bibliográfiai rögzítésén kívül e változtatások elemzése, regisztrálása a fontos, mert ezeket számba véve alkothatunk tisztább képet az irodalmak érintkezésének jellegéről és a nemzeti irodalmak fejlődési folyamatának néhány kérdéséről.

Fried István

Arany folyóiratai és a regényműfaj (Műbíráló és elmélet)

1. A franciás romantika ellen

Arany János nem a magyar regény, hanem a hazai eposz felvirágzását remélte korától – már-már önáltatva. Az is bizonyos, hogy két folyóiratából sohasem hiányzott a gondos, elveiben igényes színírálat, s ezt a regényírás tekintetében már nem mondhatjuk el mindig. Téves irányba indulunk, amely csak sivatagba és zárt kapukhoz vezethet? Ne feledjük, hogy Arany és a regény viszonyát akkor is fel kellene tárnunk, ha a költő sohasem ír ilyen tárgyú kritikát, végig bizalmatlan s elítélő marad a divatos, életörő műfajjal szemben. Ám erről szó nincs, mert az ő idevágó recenziói gyöngyszemek, Vas Gereben-kritikájáról joggal jelentette ki Gyulai: „Ez barátom a legjobb regénybírálat, amelyet nálunk valaha olvastam.” (1861. jan. 15-i levele). Egyes korábbi nyilatkozataiból valóban fenntartást olvashatunk ki az eposzsal összemért regény iránt, de utóbb joggal következtethetünk véleménye megváltozására. Túl a szerkesztő munkásságán, a Koszorú meg a Szépirodalmi Figyelő igen sokoldalú képet ad arról, mit várt a regényírástól értelmiségünk, hogyan építették ki e területen az értelmezés és értékelés, sőt lassan már a történeti rendszerezés alapjait.

Bevezetőül még annyit, hogy lényegesen újat mondani itt alig lehet Barta János, Kovács Kálmán, Sőtér István elmélyült eszme- s kritikátörténeti kutatásai után. Németh G. Béla csaknem teljesen azonos tárgyról írt 1967-ben *Arany folyóiratainak világirodalmi tájékozódásáról* címmel, s főbb megállapításai szintén nem helyettesíthetők mással, jóllehet azok árnyalására, kiegészítésére törekednünk kell. Ez utóbbi kivált a regényelmélet síkján lehetséges, a glosszák meg a külföldi folyóiratokból átvett szemlék, nekrológok figyelembevételével. Végül a verses epikáról írt Arany dolgozatokat sem szabad mellőzni. Ezek gyakran olyan találó megfigyeléseket közölnek az elbeszélés művészetéről általában, amelyek átvihetők a regényteória szűkebb birodalmába is.

Mit akart elérni e téren a szerkesztő szemlenerovatával, s részint a „beszélyneműek” kiválogatásával? Törekvését s annak kibontakozó sikerét maga foglalja össze a Koszorú megszűnésekor:¹ „... megelégedéssel kell följegyeznünk, ami nálunk a beszélyírás mezején történik. (...) a francia csattanós, jeszttgetős modort száműzve, a negélyesebb előadást egyszerűbb (noha olykor pongyola) elbeszélés által felváltva találjuk.” Ugyan e lap legelső számában így körvonalazta a már korábban megindult előrehaladást:² „A prózai elbeszélés elhánnya cafrangait (...) a legjobb úton látszik lenni a lelki állapotok, az élet, különösen a magyar élet cselekvény általi festéséhez.”

Bár Arany a lélektanibb, valóságghűbb epika végleges győzelmét elsősorban Keménytől, Gyulaitól, a fiatal Tolnai Lajostól, továbbá az angol és orosz realizmus mélyebb megismerésétől remélte, nem tartotta károsnak Jókai irányát sem. Ezt igazolja a Szépirodalmi Figyelő első évfolyamában közzétett alapos, megértő hangütésű recenziója a *Szegény gazdagokról*.³ Azt ugyan kijelenti, Jókaitól idegen a mélyebb pszichológia, meggyőző motiválás, ám akkor senki sem látta hozzá hasonló élességgel az író elevenítő erejét az egyszerű helyzetekben, nyelvi eredetiségét, képzeletének sajátosan magyar, mert népmesei jellegét. Más összkép alakul ki ezúttal, mint utóbb Gyulai, Péterfy vagy a Gyulai-tanítvány Baráth Ferenc kemény támadásaiban, ahol egymást éri a modorosság, egzotikumhalmozás, népszerűség-hajhászat vádja. Más lesz a végeredmény is. Nem Jókait tekinti a költő a korszerű magyar próza létrejötté legfőbb akadályának, kimondatlanul, mégis határozottan elkülöníti munkásságát a már elerőtlenedő franciás romantikától. Még egy izgalmas barlangleírás kapcsán sem pusztá a Dumas-ra emlékeztetőt hangsúlyozza, hanem a népmeseiséget szintén.

Megszakítatlan láncként húzódik végig a két lapon a Sue és Dumas befolyása elleni küzdelem, Salamon Ferenc a leglelkesebb bajvívó ilyen szempontból. Akár Jósika Julia regényét, a *Családéletet* Emília *Beszélyek* c. kötetét bírálja, akár Eliot *Silas Marnerről* adjon hírt,⁴ mindig kirohan a francia regényírók „1830-tól mintegy 1850-ig” divatozó „álművészeté” ellen. A „rendkívüli események és véletlenségek tárházai” e művek, amelyekből a hamis regényesség majdnem teljesen száműzte a műfaj legfőbb követelményét, „a jellem hú festését”.⁵ „Íróink bizonyos része [...] a pesti életet párisivá igyekszik travasztálni” – háborog Salamon – ezért nem tud igazán nemzeti jelleget ölteni a regényforma nálunk. Orvosság lehet a vidéki, kisvárosi élet alapos megfigyelése, nagy kalandok helyett a „házi tűzhely”. Ámde szükség van a nevelő erejű, vonzó példaképekre is. Az erdélyi eredetű kritikus a *Családélet* ismertetése során az oroszok, svédek és angolok mesterműveit ajánlja, valóban Arany lapjai sokat foglalkoznak mindkét nagy irodalommal. Az első folyóirat kapcsán nem árt Gyulai Turgenyev-ismertetésére, Arany Gogol meg Szollogub fordításaira emlékeztetnünk. Ugyanott Bérczy Károly a homor mesterműveként elemzi Turgenyev *Mumuját*. Oldalakat töltötte meg az angol vonatkozások elsorolása. Főként Brassai Sámuel, valamint Salamon Ferenc alapos tájékozottsága feltűnő a regényírás területén, hiszen nemcsak az elsőrendű nagyságokat jellemzik jól, hanem jártasak Wilkie Collins és „Trollope Antal” legújabb munkáiban is.⁶

Nem kétséges, hogy az elsekélyesedett romantika elutasítása során nem egyszer a francia romantikusok igazán értékes könyveit szintén kedvezőtlenül fogadják nálunk. Gyakran a politikai–eszmei indíttatású ellenszenvben kereshetjük az okot. A Gyulai–Csengery-kör a mérsékelt angol liberalizmus híve, éppúgy idegenkedik George Sand izgatásától a női egyenjogúság mellett, mint Victor Hugo királyellenes indulatától. Erős fenntartások jellemzik Jean Valjean történetének kritikai megítélését is a Koszorú hasábjain. Először egy angol szemlecikket kivonatolnak az 1864-es évfolyamban, amely „a legféltelenebb képzelem” művének tartja a társadalmi igazságtalanságok bemutatását *A nyomorultak*-ban. Ugyanúgy vélekedik róla két héttel később Gyulai, nyíltan leszögezve: „... nem vagyunk nagy barátjai Hugo társadalmi elméleteinek”.⁷ Hugo ugyanis a hibás szociális viszonyokat okolja az emberek bűnbe, prostitúcióba merüléséért, s ezzel csökkenti a felelősségérzetet, az akaratszabadságot közvetve tagadja. Holott a kor magyar vezető szellemei – gondoljunk Madáchra – elvetik a determinizmus tanát, amelyet nemzeti szempontból is végzetesen elcsüggesztőnek érznek.⁸

¹ A kegyes olvasóhoz. Arany Krk 11. köt. 525.

² Irodalmi hitvallásunk. Arany Krk. 11. köt. 406.

³ A szegény gazdagok. Arany Krk 11. köt. 179–185.

⁴ Emília könyvéről: Szépirod F 1861. máj. 1.; Silas Marnerről: uo., 1861. dec. 26. Jósika Juliáról: Irodalmi tanulmányok. Bp., 1889. 2. köt. 248–264.

⁵ SALAMON F.: i. m. 2. köt. 187.

⁶ W [BRASSAI S.]: Két angol regény. Ko 1863. 1. félév több folytatás.

⁷ Ko 1864. márc. 6. 236. majd GYULAI: uo. márc. 20. 286.

⁸ Vö. NÉMETH G. Béla: Arany folyóiratainak világirodalmi tájékoztatójáról. ItK 1967. 607–615. Főként: 612–613.

2. „Real” és „ideál” összhangjáért

Ha az ember nem társadalmi berendezkedés tehetetlen áldozata, még kevésbé lehet gépies végrehajtója annak, amit ösztönei, vérmérséklete vagy az átöröklés előírnak számára. Így Arany s köre az emberi nem magasabbrendűségét – többnyire vallásos alapon – hirdetve, szembekerül a francia irodalom és tudomány legújabb törekvéseivel, a naturalizmus előfutáraival. Salamon már régebben fölfigyelt a materialista filozófia irodalmi jelentkezésére. Poitou, a jelentéktelen párizsi kritikus nyomán olyan portrét festett Balzacról 1858-ban, amelyben annak fő vonása Diderot és Helvetius követése. Ez oda vezetett, hogy az író nőalakjait „nem az erkölcsen és költészet, hanem a materialista és kéjenc szemüvegén nézte [...]”⁹ Most a Koszorú első évfolyamában vetődik fel Balzac elítélése egészen hasonló szellemben. Brassai Sámuel *Két angol regénye* hangoztatja: Goethét Kant filozófiája megmentette a „naturalizmust”, ám könnyen elgondolható, „mivé lett volna Gretchen-e s Klärchen-e p. o. egy Balzac kezében”.¹⁰

A *Salambo* (1862) szerzőjét mindenestre több joggal vádolja a Koszorú névtelen tárcírója azzal, hogy állatnak, még hozzá „vadállatnak tekinti az embert”.¹¹ Az ismertetés nyomán Flaubert másik jellemvonása, hogy a realisták közé tartozik, akik „a reális élet külsőségeit szükségtelen aprólékosággal festik”. Az eszmék története úgy hozza magával, hogy Taine az 1863-ban kiadott *Histoire de la littérature anglaise*-ben szintén hajdani vérengzések leplezetlen ábrázolása mellett tör lándzsát. Mint a Koszorúból megtudjuk, a francia tudós Walter Scott műveiben hasztalanul kereste „a középkor vad állatait”, helyettük a modern idők „gyöngéd lady”-jeire, „tisztos polgárai”-ra akadt.¹² A glossza kiáll amellett, hogy a történelmi regény nem tudományos szakmunka, írója a történelmi hűség érdekében se „köteles rajzába oly dolgokat is fölvenni, melyektől a jó ízlés visszariad”. (Később még nagy karriert fut be a konzervatív esztétikában az az észrevétel, hogy a pozitivista–naturalista irányzat alapelveinél fogva sérti a jó ízlést. Haraszti Gyula *A naturalista regényről* készített 1886-os monográfiájában megállapítja: „A különleges rútságok hajhászása [...] az állatiasság s egyáltalán a piszok kedvelése Zola elméletének és költészetének legsarkalatosabb pontjai.”¹³ Ezt még a természettudományos-pozitivisták felfogásnál is lényegesebbnek tartja.)

Irodalomtörténetírásunk jó húsz esztendeje foglalkozik már a népnemzeti irány két arcvonalon folytatott harcával. Közismert, hogy a csapongó romantikus képzeletet éppúgy elítélték akkor, mint az élet alig megszárt, mint mondták, „eszmétlen” bemutatását. Ám igen nagyok a különbségek a tekintetben, mit tartottak a valóságból (ez a „real” a kor szótárában) mellőzendőnek, milyen eszmék kidomborításához ragaszkodtak. Általános tételnek számított, a lét igazságtalanságait nem szabad merőben pesszimista végkicsengéssel, a Gondviselésben és emberi javítószándékban nem bízva ábrázolni. E nézetet a schilleri eszménykultusz és a polgári–nyárspolgári apológia jegyében sokan túlfeszítették. Greguss mint a régebbi német esztéták pedáns híve, az *Egy régi udvarház utolsó gazdáját* is leverő hatású, s így nem igazán költői műként jellemezte Gyulaihoz küldött, 1857-i magánlevelében („művében az élet borúja van meg, a művészet derűje nélkül. Költői igazság helyett a puszta valóság [...]”).¹⁴

Salamon Ferenc bizalmatlannak mutatkozik ugyan a Szépirodalmi Figyelőben Jósika Júlia jelentéktelen és biedermeieresen érzelmes beszélyei iránt, ugyanakkor elárulja, hogy egyfajta langyosság – ha több írói készséggel egyesül – egyáltalán nincs kedve ellenére. A „társadalmat felforgatni akaró nagy conceptiók helyett” az újabb írók – a bíráló teljes meglepedésére – igyekeznek „vonzani, bájolni és jótékonyan hatni”.¹⁵

Érdekes megfigyelésre ad alkalmat ugyane kritikusként a *Zord időről* készített, tanulmányának is beillő könyvszemléje.¹⁶ Mint jó szemű és már akkor erősen historikus érdeklődésű irodalmár, tisztában van a könyv egészének nagy értékével, nem is habozik Kemény Zsigmondot „magyar Walter Scott-

⁹ SALAMON F.: i. m. 2. köt. 43.

¹⁰ Ko 1863. ápr. 5. 315.

¹¹ Ko 1863. febr. 1. 117.

¹² Ko 1864. márc. 13. 260.

¹³ HARASZTI GYULA: i. m. 214.

¹⁴ Gy. P. levelezése. S. a. rend. Somogyi Sándor. Bp. 1961. 339.

¹⁵ SALAMON F. i. m. 2. köt. 254.

¹⁶ SALAMON F.: Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1907. 2. köt. 456 kk.

nak” nevezni. Szelídebb hanghoz szokott ízlését bántja „az iszonyt gerjesztő jelenetek sora”, amely végigkíséri pályáját Barnabás diákot. Végképp idegen aztán előtte a diák levágot fejével üzött, dermesztően groteszk játék, mely oly erős villanással mutatja Kemény politikai rémálmát. Ilyen kommentárt fűz hozzá: „[. . .] a materializmus azon neme nyilatkozik ebben, mely közvetlenül csak az idegekre hat.” Nyilvánvaló, hogy Salamon nem a szerző világnézetének egészével számolt, hanem pusztán egyetlen részlet színezetével, ezért vélhette Barnabás történetét – kimondatlanul – francia rokonságúnak. Holott Kemény épp a szerinte „materialismusból” fakadó, végzetes erkölcsi közömböséget akarta leleplezni elvadult hőisében.

Nem volt megnyugtató a kritikusok vágya az írói merészség és társadalmi szókimondás megzabolázására, kivált, amikor ez még a velük egy táborban levőket is sújtotta. Előrevetítette a hazai realizmus lassú és bizonytalanuló kibontakozását. Ám mielőtt Gregussnak vagy Salamonnak végleg negatív előjelet ad ezért újabb irodalomtörténetírásunk, nem árt egy-két percre az összehasonlító kutatás távcsöve után nyúlni. Egyetemi katedrákon, tekintélyes lapok kormánykerekénél mennyi hagyomány-őrző esztéta zsörtölődik akkor Európa-szerte a klasszikus értékek eltűnésén! Gondoljunk a Magyarországon is számontartott Gustav Planche, Saint-Marc Girardin, Désiré Nisard vagy Julian Schmidt irányvételére. Vegyük figyelembe, a liberális magyar értelmiség által mintaországnak tartott viktoriánus Anglia milyen hangfogót tett akkor a saját alkotóira. Ez utóbbi különösen nagy súllyal esik latba, mivel a konzervatív kórus a Csatornán túl egyöntetűbbnek bizonyult akkor, mint francia földön. Thackeray halálakor a Koszorú -ú jelű tárcaírója egy „talán kissé szigorú” angol jellemzéssel állít emléket az elhunytaknak.¹⁷ Benne ilyen bírálatra bukkanunk: „Keserű valóságba vagyunk fulasztva, az eszmény egészen kioltva, a hit hazugsággá változott.” Szerinte Thackeray „fájdalma a roszt [!] miatt egészen őszinte, de éppen azért annál művésziatlenebb a hatás, melyet előidéz.” A derű és harmónia ily türelmetlen követelése láttán sokkal korszerűbbnek mondhatjuk Arany álláspontját Hebbel *Anyá és gyermeke* eposzában recenziójában. (Noha ellenzi azt, hogy az eposz „a szigorú valóságba taszítson”, a regénynek nagyobb szabadságot enged meg. Másutt gyakran hangoztatott véleménye szerint a humor alkalmas a „világ dissonanciáit”-nak költői „engesztelésére”, így a humoros regény fölvetet megoldatlan társadalmi kérdéseket is.)¹⁸

3. Ismerkedés az elbeszélő művészettel

Előszempillantásra mindaz, amit nálunk a századközepén a regényről vagy egy regényről leírnak, nagyon egy-szemponotú, valósággal egyhangú, sztereotip. Legfontosabb a jellemrajz hűsége, a lelkiállapotok érzékletes festése, tilos megmagyarázatlan vagy épp megmagyarázhatatlan fordulatokat alkalmazni – e követelések és tilalmak állószedésként ismétlődnek mindenfelé. Mintha a szerkezet és meseszöveg pusztán a jellemzés függvényeként kerülhetne elő, a narrátor személyét s az időhasználatot pedig bolygatni se lenne érdemes! Tudnivaló, hogy a pszichológiai gondosság hangsúlyozása visszahatás a romantika önkényességeire, kalandokban tobzódására, harci jelszava a realista–realisztikus áramlatoknak. Vagyis az egyoldalúság némileg korkövetelmény. Emellett egy-egy háttérbe szorított szempont mégiscsak érvényre jut, bár a kritikusok kisebb részénél.

Gyulai meg Salamon Ferenc jellemközpontúnak mondható bírálatihoz képest Arany idevágó, sajnos kis terjedelmű munkássága árnyaltabb kérdésvetetésű. Az angol irodalomban igen jártos Brassai pedig sok, idehaza nem tárgyalt megállapítást vett át forrásaiból. Erősen anekdotikus szépprózánkban különösen fontos Arany János megjegyzése Vas Gerebenről, aki tévesen azonosnak véli a regény meg az adoma egységét. A *pörös atyafiak* meséjét „egy adomaszerű hegybe” futtatja össze, s ez mértani pontossággal osztja két félre a munkát. Csakhogy a külső szilárdság nem párosul a belsővel, mivel az élcés ízű végrendeletet logikátlanul nagyon is komoly következményekkel toldja meg a szerző.

A kisebb elmélkedések, maximák helye és rangja az elbeszélő műfajokban szemmel láthatóan izgatta Aranyt, s a problémára a *Zrínyi és Tassóban* (1859–60) éppúgy kitért, mint A *szegény gazdagok* bírálatá során. Először – nála szokatlan eréllyel – jelenti ki a reflexiók kárhóztatását: „Róma nagy művésze áttért, hogy a tanelemnek, mint olyannak, semmi joga elbeszélő költészetben”.

¹⁷ Ko 1864. jan. 17. 64.

¹⁸ Arany Krk 11. köt. 36.

Még gúnyolódik is azokon, akik „emlékkönyvbe való mondatokat” követelnek olvasmányuktól.¹⁹ Jókairól szólva szintén elkülöníti az „elbeszélői tehetség” adományát az elmélkedés, okoskodás képességétől, ám nem beszél az utóbbinak regényben szükséges vagy előnyös voltáról.²⁰

Korunk stukturalista irányú kutatói a próza poétikájában elsőrendű helyet adnak az előrejelzéseknek. (Gondoljunk pl. E. Lämmert *Bauformen des Erzählens* c. munkájára.) Ezért különös időszerűséget kaptak a *Zrínyi és Tassó* (1859–60) alábbi mondatai: „Az eposz nem regény. Hiú várakozást vagy álfélelmet gerjesztő eszközök nem illenek komoly méltóságához [...] minden kor és nemzet eposzírói föl-föllebbentik a jövő események fátyolát.”²¹ „Első szempillantásra a költő elhatárolása jogosulatlanul látszik, ugyanis a prózai epika minden időben bőven élt az anticipálás fogásaival. Kinek, kiknek szól hát ekkor a rosszalló megjegyzés? Bizony senki másnak, mint a francia romantikusoknak. Ők oly gyakran fölkeltik olvasóik hiú várakozását vagy álfélelmét, hogy szokásuk még Jókaira is ráragadt. Arany levelezésében nem nehéz olyan helyre akadni, amelyben ugyancsak ez áramlatot rója meg. 1847. jan. 31-i soraiban „klassikai egyszerű szépségekre” vágyódik, panaszkodik a „dagálytengerre”, s elitéli Szilágyi Sándor előtt „Jókay” egyik olvasókat „rettetgető”, „hajmeresztő” fiatalkori elbeszélését. Minthogy a regényt jó egy évtizedre nagy nemzetközi sikerrel sajátítja ki Párizs hanyatló irányzata, nem csoda, hogy Arany megrögzött fiatalkori élménye: a műfaj meg a romantika egybeesése. Persze Dickenst már Petőfi barátsága idején megismerte, később pedig egyre több oly nagy elbeszélővel barátkozott meg, aki kétségessé tette szemében a kényelmes azonosítást. Ekként a *Zrínyi és Tasso* elkészülte után pár évvel el is jött az ideje Aranytól a regény méltányos megbecsülésének, ám erről majd később.

Ismerve Arany rokonszenvét lírában az objektívabb hangvétel iránt, nem meglepő, regényben is az elbeszélő háttérbe vonulását kívánja, a minél teljesebb művészi illúzió érdekében. Ez az egyik fő feltétele annak, hogy az olvasó a jellemekkel együtt érezzen, gondolkodjék, reméljen „a nélkül, hogy az íróra eszmélne”. Hibának tartja, hogy *A pörös atyafiak* szerzője e magasabb követelményre nem ügyel, újra meg újra alakjai elé tolaszkodik, elveszi tőlük a szót. E korszak számos nyugati irodalmára már nemcsak objektivitást követelt, hanem sokkal többet: a narrátor trónfosztását. Megvonták tőle a mindentudás jogát, csökkentették látószögét olyannyira, hogy kezdett hasonlónak lenni a történet szereplőjéhez – velük együtt tévelygett, bizonytalankodott egy rejtettebb jellemvonás, befejezetlen szituációk megítélésében. Otto Ludwig, Flaubert, Maupassant, majd mindegyiküknél következetesebben Henry James állt ki elméletben – gyakorlatban egyaránt az új tételek mellett. Brassai szerint Thackeray „megtagadja a költőtől [...] a bűvölő” hatalmat, amikor hősei intimitásainak feltárására van szükség „történeteit s reflexióit oly testi személlyel adatja elő, a ki regénye alakjaival közel viszonyban állván mindennapi emberi módon [...] képes referálni róluk.”²² Nem ok nélkül emlegeti a kolozsvári polihisztor ez esetben a „naturalismus bevitelét az elbeszélés modorába is”.

Ugyane cikksorozatában azon is eltűnődik szokott terjengős stílusában Brassai, „mi tesz egy irodalmi művet olvasottá, kapóssá?” „Semmi sem egyéb, hanem a *függőben tartás*” – válaszolja. Nem pusztán a későbbi mozzanatok meg a befejezés iránti kíváncsiság fölkeltését érti ezen. De míg másról nem szól részletesebben, a titkok megalkotására annál több figyelmet fordít.²³ S méltán, hiszen Dickensnek s Magyarországon is elhíresedett többi kortársának – W. Collins, A. Trollope – életművében megkülönböztetett helyet kap e műfogás, amely a regényelmélet munkásait, pl. Viktor Sklovszkijt is alapos elemzésre készítette. (A széppróza. 1963. 309–331.)

Hihetővé, sőt ellenállhatatlanul hitelt érdemlővé változtatni a fiktív történeteket – mindez az írók mellett nagy gondja a kritikusoknak is akkoriban. Brassai Diderot meg nem jelölt írását idézve rámutat, hogy még a legnagyobb mértékű praxitelészi arc is mindennapivá tehető valamilyen szépséghiba által. „Egy himlőhely a szeme végénél [...] és a női arc már nem Venus arca, hanem a szomszédnémet arca.”²⁴ Csak hogy megítélése szerint e fogás annyira eluralkodott már a naturalisták angol iskolája révén, miként „maga Diderot is elszörnyülködne belé”. A túlzott adagban lemásolt hétköznapi rúttsággal nem is tudják elhiteni a hozzávegyített, képzeletszülte vonásokat. Ellenkezőleg, a költés és a

¹⁹ Arany Krk 10. köt. 363.

²⁰ Arany Krk 11. köt. 181.

²¹ Arany Krk 10. köt. 365.

²² BRASSAI S.: Két angol regény. Ko 1863. ápr. 5. 315–316.

²³ BRASSAI S.: i. m. Ko 1863. ápr. 19. 363.

²⁴ Brassai S.: i. m. Ko 1863. ápr. 5. 315.

megfigyelés eredménye így élesen elválnak egymástól. A folytonos aprólékoság untat, ezen nem segít az élethűség kedvéért teljes következetességgel végigvitt tájnyelvi beszéltetés sem.

Jókai jobb érzékkel ajánlotta az alakok és cselekmény elszűrítése helyett a körülmények hiteles festését. Az 1865-ben megjelent *Mire megvénülünk* XXIV. fejezetében Topányi nagy tárgyismerettel mondja el egy esküvő részleteit, s eljárását a következőképp okolja meg: „Angol regényíróktól tanultam: ha az ember meg akar valakit arról győzni, hogy története való, és nem mese, a külsőségeket apróra leírja, hogy arról láthassák, mennyire szemtanú volt.” Arany János is az effajta módszerben látja a költői hatás egyik fő titkát méltán híres Gvadányi portréjában, és jobb is, ha neki magának adjuk át a szót: „Bizonyára a környezetnek, melyben az ily költött alak él, jár-kél, mozog, [...] talpraesett rajza igen sokat tesz, hogy magát az alakot is oly igaznak fogadjuk el, mint környezete. Úgy hogy a költő, ha ebben derekas, felét már jóformán megtette alakító munkájának;”²⁵

Az elhithetőség ezenkívül sikerrel használható egy-egy régi technikai eljárás. Arany joggal emlegeti, hogy Gvadányi eltitkolja szerzői művoltát, az *Előbeszéd* során Borsod megyéből érkezett kéziratról beszél, mint műve alapjáról. S miért nem lehetne e kézirat magától a nótáriustól való – gondolja erre nyomban a naiv olvasó Köztudott, hogy a regényírók Defoe-tól Thomas Mannig állandóan élnek az ilyen álarcoskodással – Arany meg egyenesen Cervantesra utal, mint előfutárta, ami már nem minden regényelméleti kézikönyvben található meg!

Persze a *Toldi* írója nem volna hű önmagához, ha ennyival megelégedne. Tudja ő, és tudatja is dolgozatában, hogy a költői illúzió megteremtéséhez az említettek túl még hű jellembrázolás is kell, s „ez a másik, mindenesetre nehezebb fele” a dolognak. Követelménye azonban nem túlfeszített. Nem követel erőteljes egyénitést, megelégszik a vidéki, „közsorsú magyar ember” általánosan ismert érzületének, szokásainak eleven visszaadásával. A szócsővé változtatást elítéli, s csalódottan tapasztalja, hogy Budán a falusi jegyző eszmévé halványult, szatirai kellékké alacsonyodott. Mégsem változtat kezdetben megfogalmazott elismerő kijelentésén: a peleskei nótárius meg Rontó Pál Fielding, Cervantes, Lesage hőseihez hasonlóan „bevették magokat a nemzeti phantasiába, honnan nem egy hamar fognak elenyészni.”²⁶

Nagyon fontosnak tartom e sorokat. Arany mindig azzal az igénnyel közeledett az epikához, hogy ott folytatni kell a nemzeti mondák munkáját, létrehozva oly alakokat, akiket a közösség valósággal „élő személynek” gondol, s fölvesz „a nép-mythologia” birodalmába. Népi, össznemzeti tudatot formáló tettek számíthatott előtte Odüsszeusz, Siegfried, Hagen, vagy akár Faust doktor megalkotása. S a negyvenes években, majd Világost követően aligha képzelhetett el más műfajt az ily szimbólum-emberek otthonául, mint az eposzt (rokonaival együtt) és a költői (könyv) drámát.

Kevésbé számolt ekkor a regény lehetőségeivel. Ok lehetett a folklór és régiség felé fordulás mellett az, hogy Sue a hasonszőrűekkel együtt lejáratta előtte a műfajt. Fölfedezte azonban már Nagykorörsön a regényírás nagy vívmányát a hagyományos eposzhoz képest: az alanyiságot (szubjektív-séget). A *Szeptani jegyzetek*ben ki is tér az alanyi módon gúnnyra vagy humorra alapozott elbeszélő-művészetre, s nyomban Thackeray-t említi (a 14 §-ban).²⁷ Számos ténnyel igazolható e modern humoristák (az angolok meg Gogol) hatása a költőre, annál kérdésesebb, mikor ismerkedhetett meg a pikareszk regénnyel. Mindenesetre szemet szúr a fentiekben a Lesage-ra, Fieldingre hivatkozás. E regénytípust józan földhöztapadása, komikus felhangjai, plebejus eredete erősen vonzóvá teheték számára, s megadhatták a döntő lökést, hogy új módon gondolkozzék a műformáról magáról. (Hisz a csavargótörténetek egész vilásképe, életérzése valahogy rokon az Aristophanészével.) Az idézett helyen Gvadányi nótáriusának érettebb, ám hasonlóképp élővé avatott rokonaként már csupa *regényhős* neve kerül elő: „[A nótárius és Rontó Pál] bizonyára távolról sem mérközhettek a génius olynemű teremtett alakjaival, mint egy Don Quixote, egy Gil Blas vagy akár Tom Jones, s tisztelendő Adams pap Fieldingnél. Mindazáltal, habár szűkebb körben, épp úgy élnek, mint amazok, [...]”²⁸

Magyar példát azonban nem jelölt ki a regényalakok galériájából Arany János. Vajon ez Eötvös, Kemény meg Jókai elítélését jelenti? Ők hárman még Gvadányinak se lehetnek versenytársai szerinte, mivel nem tudtak a nép emlékezetében tartósan fennmaradó alakot teremteni? Úgy vélem, nem erről van szó. Arany minden bizonnyal kiváló alkotásnak ítélte *A falu jegyzőjét* éppúgy, mint az *Özvegy és*

²⁵ Arany Krk 11. köt. 490.

²⁶ Arany Krk 11. köt. 485.

²⁷ Arany Krk 10. köt. 554.

²⁸ Arany Krk 11. köt. 485.

leányát, meg az *Egy magyar nábobot*. Nála jobban kevesen tudhatták, mennyivel nagyobb tehetség a három kortárs bármelyike a hajdani lovasgenerálisnál. Am nemcsak esztéta volt, hanem éles szemű történész, irodalomtörténész, aki felismerte, hogy a géniusz egymaga még nem kezeskedhet a tartós, élénk, igazán széles körű sikerért. Sok függ a tárgyválasztástól, korhangulattól, az irodalmi kínálat gazdagságától. Jósolni igen kockázatos. Csupán az idő, négy-öt évtized letelte dönthette el, Viola, Kárpáthy János vagy Kárpáthy Zoltán „csatlakozik-e a nemzeti monda hagyományos alakjaihoz”.

Elmondhatjuk, a Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú derekas munkát végzett mind a regény korabeli lehetőségének, mind általánosabb törvényszerűségének tisztázása terén. Hiányolni pusztán azt lehet, hogy regényírásunk nagyjairól nem közölt átfogó értékeléseket. Ez azonban nem a szerkesztőn múlott, aki kitűnő felismerései s módszerei ellenére sem volt vérbeli regénykritikus, noha az elbeszélő műfajok általános követelményeit e részterület esztétái számára is tanulságosan világította meg.

Végül megjegyzem, Arany folyóiratait korántsem jellemzi a francia műveltségtől, irodalomtól való általános idegenkedés, mint egyesek vélik. A romantikát csupán a regényírásban (ott se mindenkinél!) ítélik el, ámde sok elismerésben részesül a lírikus Hugo, valamint Lamartine, Alfred de Vigny, bőséges idézetekkel hívják fel a figyelmet Hugo névtelen memoárjaira, nagyobb tanulmányt hoz a Koszorú Lamartine-tól *A költészet rendeltetése* címmel, 1864-ben. Kikövetkeztethető, hogy a cikkírók nagyrésze nem rokonszenvezik III. Napóleon tekintélyi uralmával, az angol parlamentarizmus vele szemben is minta. Határozottan kitetszik ez Almási Balogh Pál *Páris és a francia értelmiség* c. útirajzából (Ko 1863 nov. 15.), amely a szellemi élet elsorvasztásával vádolja a császárt.

(A jegyzetekben csak azon publikációk esetében jelzem az eredeti lelőhelyet, amelyek később hiteit érdemlő kiadásban nem jelentek meg. Így Aranynál például mindig a kritikai kiadást tüntetem föl.)

Nagy Miklós

Arany János és Gönczy Pál barátsága*

Nem általánosan tudjuk, hogy Arany János és a magyar közoktatásügy múlt századbeli egyik reformere, Gönczy Pál milyen szoros barátságban voltak. Családom erről a kapcsolatról adatokat őrzött meg.

Arany és Gönczy egy évben, 1817-ben születtek, Arany március 1-én, Gönczy december 25-én, amint ez utóbbit az atya feljegyezte. Szegény, sokgyermekes családok tagjai voltak; Arany a tíz testvér közül az utolsó születés, Gönczy hat testvérenek a legidősebbike volt. Mindketten hajdúfiak voltak; Arany – mint tudjuk – Nagyszalontán, az ősi hajdúfészekben, Gönczy a szabad Hajdú-kerület egykori központjában: Szoboszlón munkálkodó, „szántó-vető” szülők tehetséges gyermekeiként tűntek ki már az elemi iskolában. Később ez az ősi népi-elemi jelleg domborodott ki életpályájukon s életművükön. Középfokú iskoláiknak a szülővárosukban történt elvégzése után beiratkoztak a századok alatt országos hírűvé vált debreceni református kollégiumba, s sorsuk itt kapcsolódott szoros barátságá.

A Kollégiumban nemcsak az akkori uralkodó osztály fiai, hanem a nép fiainak tehetséges gyermekei is sokan felkerültek az egyetemekre jogosító akadémiai osztályokba. A Kollégium szervezete bizonyos demokratikus jeleggel bírt, amit a haladó szellemű külföldi egyetemekről ültettek át ide. Professzoraik jól képzett emberek voltak. Ebben az iskolában az 1833/34-es tanévben írták be Aranyt. A Kollégium kitűnően rendezett levéltárában őrzik jelenleg is a *Classificatio juventutis scholasticae in Collegio helv. conf. addictorum Debreciensis scholis inferioribus adscriptae 1833/4. I. II.* című, a felsőbb osztálybeli diákok tanulmányi eredményeit tartalmazó, előnyomtatott „osztálykönyvet”, amelynek 66. lapján olvastam Arany János adatait. 146 osztálytársa közt volt Aranyinak (tévesen így írták Arany családi nevét) egy földije is: Borbély Károly. Arany ebben az I. filozófiai osztályban eminens osztályzatot kapott. A Kollégium *Generalis Academiae Classificatio* kezdetű könyv 1834/5 iskolai év filozófiai II.

*Adatközlőnk stílusát érintetlenül hagytuk; modora maga is egy művelődéstörténeti korszak jellemzője. (Szerk.)